

HOOFDSTUK I

HET BEGIN VAN DE VERSPREIDING VAN DE ISLAM OP JAVA

§ 1-01. *Oost-Javaanse legenden betreffende heilige mannen van de Islam in de 15de eeuw: Radèn Rahmat van Ngampèl Dënta en zijn leerlingen.* De Islam heeft zich in Zuid-Oost Azië en de Indische Archipel verbreid sinds de 12de of 13de eeuw, en in de landen die in de loop der eeuwen Moslims zijn geworden worden thans met eerbied en dankbaarheid de namen genoemd van de mannen, aan wie de overlevering de bekering van de voorvaderen toeschrijft. De bekering heeft bij de verschillende volken van de Archipel niet hetzelfde verloop gehad, zo mag men aannemen; de heiligen-legenden en vrome overleveringen over de predikers van de Islam en over hunne landen van herkomst verschillen aanmerkelijk. Dr Drewes heeft onlangs nog de aandacht gevestigd op de vele vragen betreffende de geschiedenis van de Indonesische Islam, die nog op antwoord wachten.¹

Een feit dat wel vaststaat is, dat in Noord-Sumatra, in het huidige Atjeh, de machthebbers in enige belangrijke havenplaatsen reeds in de tweede helft van de 13de eeuw Moslims waren. In dit tijdperk was de staatkundige hegemonie in Oost-Java nog in handen van de Śiwaietische en Buddhistische vorsten van Kaḍiri en Singasari, in het binnenland. De in de 14de eeuw zo belangrijke hoofdstad Majapahit was nog niet gesticht. Intussen, het is zeer waarschijnlijk, dat er ook op Java in de 13de eeuw reeds Moslims geleefd hebben, want de zeehandelsweg langs de Oostkust van Sumatra door de Javazee naar de Grote Oost is sinds onheuglijke tijden bevaren, en de zeevaarders, hetzij Moslims of anderen, deden op hun reizen verscheidene pleisterplaatsen aan. Vestigingen op de Noordkust van Java bleken daartoe zeer geschikt.

Een der vermaardste en oudste predikers van de Islam op Java, van wiens roem alle vrome overleveringen getuigen, is Radèn Rahmat van Ngampèl Dënta.² Hij wordt genoemd naar de wijk van de huidige stad Surabaya, waar hij begraven ligt. Waarschijnlijk heeft hij daar ook gewoond. De Javaanse geschiedkundige overleveringen noemen als zijn

land van herkomst Cěmpa; waar dit Cěmpa gelegen heeft, zal in de volgende paragraaf besproken worden.

De hoofdpersoon in de Javaanse verhalen over Cěmpa is de Putri Cěmpa, de Prinses. Er zijn twee groepen Cěmpa-verhalen te onderscheiden. De eerste omvat de overleveringen die in verband worden gebracht met een Moslims graf dat thans nog aangewezen wordt op het terrein van de oude hoofdstad Majapahit. Het draagt het Javaanse jaartal 1370 (A.D. 1448), en het zou het graf zijn van de Prinses van Cěmpa, die de gemalin was van de (legendarische) laatste vorst van Majapahit, Bra Wijaya. Volgens één Javaanse Sěrat Kaṇḍa overlevering (door Brandes medegegdeeld) zou hij reeds met de Prinses gehuwd zijn terwijl hij nog kroonprins was. Haar vorstelijke naam zou geluid hebben Darawati of Andarawati. De Babad Meinsma, een 19de eeuwse prozabewerking van de officiële geschiedenis van de vorsten van het Mataramse Huis, is bijzonder uitvoerig over de Prinses. Zij zou als bruidschat uit Cěmpa enige kostbaarheden hebben medegebracht, die later tot de Mataram'se rijkssieraden, p u s a k a's, werden gerekend: de gong geheten kyahi Sěkar Dělima, een gesloten koets, geheten kyahi Balé Lumur, en een ossekar, genaamd kyahi Jěbat Bětri. Deze kostbaarheden zouden het Mataram'se hof bereikt hebben als oorlogsbuit, gemaakt bij de verovering van Děmak (Babad Meinsma, 1874, bldz. 24).³

De tweede groep Javaanse overleveringen waarin Cěmpa vermeld wordt heeft betrekking op de heilige mannen die de Islam zouden hebben gepredikt in Surabaya en Grěsik. Zij zouden afkomstig zijn geweest uit Cěmpa. De boven genoemde Putri Cěmpa zou in haar vaderland een zuster hebben achtergelaten, gehuwd met een Arabier. Deze zwager van de Prinses wordt in één overlevering (de Banten'se Hikayat Hasanuddin) slechts een heilig man uit Tulèn genoemd, een nazaat van shaikh Parnèn.⁴ Volgens een andere overlevering werd hij Raja Paṇḍita genoemd; hij zou sayyid kaji Mustakim geheten hebben. In de Babad Meinsma wordt hij makdum Brahim Asmara genoemd, imām van Asmara (?); in de Sajarah Dalēm, een genealogisch geschrift over de Mataramse vorsten en hun voorouders: maulana Ibrahim Asmara, geboren in Arabië als zoon van shaikh Jumadil Kubra.

Deze Arabier, wiens identiteit blijkbaar niet vast staat, zou bij zijn Cěmpa'se vrouw twee zoons gehad hebben. De oudste wordt genoemd Raja Paṇḍita (in de Hikayat Hasanuddin) of Radèn Santri (in de Babad Meinsma), de jongste pangéran Ampèl Děnta of Radèn Rahmat. In de Sajarah Dalēm luiden hun namen sayyid Ngali Murtala en sayyid Ngali Rahmat. Volgens de oudere teksten is Radèn Rahmat de jongere

broeder; volgens de jongere, de Babad, is hij de oudste. Naast de twee broers treedt er nog een oudere neef op in de Javaanse overlevering. Hij zou een geleerde zijn geweest, Abu Hurérah geheten. Volgens de Babad (waar hij radèn Burèrèh wordt genoemd) zou hij een zoon zijn geweest van de vorst van Cěmpa.

Dit drietal zou van Cěmpa naar Java zijn gereisd om hun tante, de Prinses, op te zoeken. Het zou echter niet bij een kort bezoek blijven. De oudste, Raja Paṅḍita, werd aangesteld tot imām van de middelste moskee van Taṅḍēs (een oude man van Grěsik), volgens de Hikayat Hasanuddin. Hij zou daar een belangrijke persoonlijkheid zijn geweest. De jongere broeder, Radèn Rahmat, zou door de pėcat taṅḍa van Těrung,⁵ arya Séna geheten, aangesteld zijn tot imām van Surabaya. Ook hij kwam tot hoog aanzien in zijn omgeving.

Uit deze Javaanse verhalen is op te maken, dat Grěsik en Surabaya als de oudste centra van de Islam in Oost-Java zijn beschouwd. Deze traditie is in overeenstemming met het feit, dat bij Grěsik zeer oude Moslimse graven zijn gevonden. Het zijn, vooreerst, het graf van een zekere Fāṭimah bint Maimūn, die overleed op 7 Rağab 475 A.H. (1082 A.D.) en, ten tweede, het graf van Malik Ibrahim, die overleed op 12 Rabingulawwal 822 A.H. (1419 A.D.). De Arabische grafschriften zijn pas in de 20ste eeuw door Westerse geleerden ontcijferd. De Javaanse overlevering heeft de twee personen, waarvan de een ettelijke eeuwen na de ander leefde, met elkaar in verband gebracht. De vrouw wordt Putri Lèran of Putri Dèwi Swara genoemd.

Misschien mag men op grond van de hoge ouderdom van het graf van de zogenaamde Putri Lèran ook aannemen, dat Grěsik nog ouder is dan Surabaya als Moslims centrum. Dit zou ook in overeenstemming zijn met de Javaanse traditie, die de oudere broeder, Raja Paṅḍita, in Grěsik plaatst, en de jongere, Radèn Rahmat, in Surabaya.

Volgens de Javaanse overlevering heeft Radèn Rahmat uit Cěmpa vele nakomelingen en leerlingen gehad, die verscheidene eeuwen de ontwikkeling van de Islam in Oost-Java beheerst hebben (zie de paragrafen over de geschiedenis van Surabaya, Giri en Grěsik).

§ 1-02. *Cěmpa, Campa, land van herkomst van Radèn Rahmat, legende en historie.* Betreffende de ligging van het Cěmpa der Javaanse verhalen omtrent de herkomst van de eerste Oost-Javaanse Islam-predikers zijn er twee meningen naar voren gebracht. Dr Rouffaer heeft (in het artikel Sumatra in de Encyclopedie van Ned. Indië, 1ste druk, IV, bldz. 68-69) dit Cěmpa of Campa veronderstellenderwijze geïden-

tificeerd met Djeumpa (Jeumpa) in Atjeh, op de grens van Samalangan en Pasangan. Dr Cowan heeft deze hypothese ondersteund in zijn bespreking van R. A. Kern's verhandeling over de "Verbreiding van de Islam" (in "Geschiedenis van Ned. Indië", deel I, 1938, hoofdstuk 8). De bespreking is verschenen in Djawa, deel 19, 1939, bldz. 124/5.

Vóór de gelijkstelling van Cěmpa met Jeumpa in Atjeh schijnt te pleiten de reisroute die (volgens Valentijn, deel IV, bldz. 124/5) een andere Moslimse heilige, sèh ibn Maulana, zou gevolgd hebben van Arabië naar Java: Atjeh, Pasai, Campa, Johor, Cěrbon. Wanneer men Campa (= Jeumpa) en Pasai van plaats laat verwisselen, krijgt men een voor de hand liggende reisweg.

In een passage van de "Kroniek van Bandjarmasin" die handelt over de Javaanse geschiedenis (zie Ras, Hikajat Bandjar, 1968, p. 46; ook reeds vermeld in T.B.G. deel 24, 1875, bldz. 280-297) komt in de plaats van het te verwachten Cěmpa (verg. H. Djajadiningrat, de Sadjarah Bantěn, bldz. 255) Pasai voor. Dit doet vermoeden dat Cěmpa (= Jeumpa) en het veel bekendere Pasai in enig verband met elkaar stonden.

Een ernstig bezwaar tegen de identificatie van het Cěmpa der Javaanse overlevering met Jeumpa in Atjeh is de onbeduidendheid van deze laatste plaats. Misschien is wel aan te nemen, dat zij in de 15de en 16de eeuw belangrijker is geweest, als pleisterplaats op de zeevaartroute langs Sumatra's Oostkust. De namen Jeumpa en Cěmpa zouden taalkundig ook wel verband met elkaar kunnen houden. Waarschijnlijk moet het stamland Cěmpa van de Javaanse Moslimse overleveringen echter *verder weg* gezocht worden, op de Oostkust van Achter-Indië.

Deze tweede mening betreffende de ligging van Cěmpa vindt steun in de Maleise en Javaanse geschiedkundige letterkunde. De Sajarah Malayu (hoofdstuk 21) bevat een beknopte geschiedenis van het vorstendom Campa. Men vindt er de bijzonderheid vermeld, dat de inwoners geen rundvlees aten, en geen runderen slachtten. (Dit zou erop wijzen, dat zij Hinduïsten of Buddhisten waren). Het land was oorspronkelijk een vazalstaat van de Batara van Majapahit.

Volgens de Sajarah Malayu was de laatste vorst van Campa, Pau Kubah geheten, gehuwd met een prinses van Lakiu. De vorst van Kuci dong naar de hand van een hunner dochters, maar zijn aanzoek werd afgewezen. Dit liep uit op een oorlog tussen Campa en Kuci. De krijgslieden van Kuci maakten zich door verraad meester van de hoofdstad van Campa, Bal geheten; zij kochten de schatmeester des konings om, om de poort te openen. Pau Kubah sneuvelde in de strijd. Twee zijner

zonen ontkwamen. De ene, Pau Liang, vluchtte naar Atjeh; daar werd hij de stichter van een nieuwe dynastie.⁶ De andere, Indra Běрма, verzocht asyl aan sultan Mansur van Malaka. Indra Běрма en zijn gemalin Kěni Měrnám gingen in Malaka tot de Islam over, en kwamen tot aanzien aan het sultans-hof.

Deze berichten van de Sajah Malayu zijn als geloofwaardig te beschouwen, omdat de tekst reeds in het tweede kwart van de 16de eeuw werd geschreven, niet zeer lang na de ondergang van het oude vorstendom van Campa. Het is uit andere bronnen bekend, dat Campa in 1471 door de Annamieten (Vietnamezen) is veroverd. Dit jaartal valt in de regeringsjaren van sultan Mansur van Malaka (1458-1477), die de gevluchte prins van Campa asyl verleende.

De Sajah Malayu legt geen verband tussen Campa en Oost-Java. De geschiedenis van Cěmpa wordt echter wel vermeld in de Bantěn'se Hikayat Hasanuddin. Daarin leest men, dat het vorstendom Cěmpa veroverd werd door de vorst van Koci tijdens het verblijf van Raděn Rahmat op Java. Raděn Rahmat en zijn broeder zouden dus vóór 1471 uit Cěmpa naar Oost-Java vertrokken moeten zijn.

De Hikayat Hasanuddin (bldz. 162 en 164) verschaft grond aan de veronderstelling dat het verblijf van Raděn Rahmat in Surabaya in het derde kwart van de 15de eeuw gesteld zou moeten worden. Dit zou goed passen bij het jaartal op het graf van de Putri Cěmpa, 1448 A.D.

Uit de geschiedenis van Campa is nog een vroeger jaartal bekend uit andere bronnen, namelijk 1446. Toen heeft een vroegere Annamietische vorst, Lê Nphantong, reeds de hoofdstad van Campa bezet en de vorst gevangen genomen.

Wanneer men de bovengenoemde historische feiten en jaartallen overziet, en wanneer men geschiedkundige waarde wil toekennen aan de Oost-Javaanse overleveringen betreffende Cěmpase afkomst van enige vroege Islam-predikers, dan zou men de volgende hypothese kunnen opstellen. Een vorst van Majapahit, of een lid van de vorstelijke familie, heeft in het tweede kwart van de 15de eeuw een Moslims meisje van goede familie uit Cěmpa in zijn zenana opgenomen (Majapahit heeft van ouds verbanden met Cěmpa onderhouden). Deze Moslimse vrouw is in 1448 overleden en Moslims begraven (de Putri Cěmpa).

Reeds enige jaren tevoren waren twee bloedverwanten van de Putri, broeders, uit Cěmpa naar Java overgekomen. Zij waren ook Moslims; hun vader was een man uit het Westen geweest, die in Cěmpa in een aanzienlijke familie ingetrouwd was. Eén van de redenen van de broeders om naar Java te gaan was de dreiging van de Annamietische

invallen in Cěmpa (Pires, de Portugese reiziger, stelt de komst van de eerste Moslims op Java omstreeks het jaar 1443; in 1446 is de hoofdstad van Cěmpa door de Annamieten bezet). Deze twee broeders van gemengd bloed (West-Aziatisch, Arabisch (?) en Indo-Chinees (?)) hebben zich weten op te werken tot leiders van jonge Moslimse gemeenten in Grěsik en Surabaya. Zij werden als zodanig erkend door vertegenwoordigers van de oppervorst van het Majapahitse rijk (de pėcat tanđa van Těrung). Hun nakomelingen hebben echter niet de wereldlijke macht in Grěsik en Surabaya in handen gekregen.⁷

Aldus de hypothese betreffende het begin van de verspreiding van de Islam in Oost-Java. De latere geschiedenis van Grěsik en Surabaya zal in volgende paragrafen van deze verhandeling beschreven worden.

§ 1-03. *Handelsverkeer, economie en maatschappelijke verhoudingen in het Majapahitse rijk in de 15de eeuw.* Verschillende studiën van Schrieke, van Leur en Meilink-Roelofs, gepubliceerd sinds 1925, hebben licht geworpen op de omstandigheden, waaronder de Islam zich vermoedelijk in de 15de eeuw in de Archipel heeft verspreid. Het is aannemelijk dat Moslimse kooplieden en zeevaarders de plaats hebben ingenomen van niet-Moslimse voorgangers en concurrenten in de eeuwenoude zeevaart langs de kusten van Sumatra en Java naar de Specerij-eilanden in de Grote Oost. De talrijke berichten in Chinese en Arabische geschriften die betrekking hebben op deze handelsvaart hebben sinds lang de aandacht getrokken.⁸

De havenplaatsen langs Java's Noordkust waren in de eerste plaats pleisterplaatsen, waar de zeevaarders zich voorzagen van proviand (met name rijst) en water voor de weken of maanden lange reizen in zeilschepen. De overvloed van rijst, het product van de vruchtbare alluviale kustvlakten, maakte de Javaanse havens aantrekkelijk. De bloei van de havenplaatsen was afhankelijk van de voorraad rijst die zij konden aanbieden. De plaatselijke edelen en koninklijke beampten, die zeggenschap hadden over de rijst-leveranties van de landbouwers in het binnenland, waren de machtige heren met wie de overzeese kooplieden te maken hadden.

In de tweede plaats, en in verband met de approviandering, zijn de Javaanse havenplaatsen (de ene meer dan de andere) stapelplaatsen van de specerijen-handel geweest. De gezochte handelswaar werd daar bijeengebracht om te koop aangeboden te worden aan de overzeese handelaren, wanneer zij met een gunstige moesson-wind aan kwamen varen. Deze handel werd gedreven door ter plaatse gevestigde koop-

lieden. In vele gevallen waren deze kooplieden door oude relaties met de zeevaarders (of met hun principalen in het overzeese land) verbonden, of zij waren zelf van afkomst lieden van overzee. Zij vormden een gezeten handelsstand, waarin gemengde huwelijken vaak voorkwamen. Huwelijksverbintenissen van handelsfamilies met de plaatselijke adel, met 's-konings beampten (vaak kawula's, horigen), of zelfs met leden van het koninklijke Huis zijn vermoedelijk ook in de voor-Moslimse tijd wel voorgekomen, maar dan op voet van ongelijkheid. In alle sociale groepen van de voor-Moslimse maatschappij was het standsbewustzijn zo sterk, dat een huwelijk met een partner die tot een andere groep behoorde niet als volwaardig beschouwd kon worden. In de zenana's der aanzienlijken was de afkomst van de vrouwen een punt van het grootste belang.⁹

In de derde plaats waren de zeehavenplaatsen langs Java's Noordkust (de ene meer dan de andere) ook zetels van reders en scheepseigenaars (zelfs wel van scheepsbouwers), die zeeschepen uitreedden ten handel overzee. Hiermede waren aanzienlijke kapitalen gemoeid. Vermoedelijk was vaak samenwerking van kapitaalkrachtige kooplieden uit de handelsstand vereist voor zo'n onderneming. Deelname van edelen en koninklijke beampten uit de plaatselijke regerende klasse was gewenst, omdat daaraan de kapitein van het schip het gezag kon ontlenen om met geweld op te treden in den vreemde, wanneer hij dit nodig achtte.¹⁰ In de zeehavenplaatsen waar een krachtig regeerder het gezag in handen had liet hij (op kosten van de gemeenschap) ook wel zeeschepen bouwen en uitrusten ten oorlog, om vijanden en concurrenten overzee te gaan belagen (kaapvaart).

De *état-major* van de uit Javaanse havens uitgerede schepen bestond uit leden van de handelsstand. Niet zelden was een kapitein zelf geheel of grotendeels eigenaar van schip en lading. In enkele gevallen heeft ook wel een edelman het bevel gevoerd. De bemanningen van de schepen werden samengesteld uit (onvrije) dienaren van de heren. Buitenstaanders, kleine handelslieden en vreemdelingen, konden soms toestemming krijgen om mee te varen, op zekere voorwaarden. Onder de zeevarenden bevonden zich vaak lieden van zeer verschillende herkomst, sprekers van verscheidene talen, die een deel van hun leven doorbrachten, zwervend van de ene havenplaats langs de kusten van Zuid-Oost Azië, de Archipel en India naar de andere.

Deze toestanden hebben vermoedelijk sinds oude tijden in de handel en scheepvaart in Zuid-Oost Azië geheerst. Er is weinig reden om aan te nemen, dat de Islam er spoedig grote veranderingen in heeft doen ontstaan.

§ 1-04. *De Moslimse middenstand.* De Islam heeft in den beginne (bijna overal waar hij zich verspreid heeft, maar vooral in Zuid-Oost Azië en de Archipel) vat gekregen op de handeldrijvende en ambachtelijke middenstand in de havensteden. Zeevarenden hebben de Islam bekend gemaakt en gepropageerd onder hun standgenoten, zoals dat gebruikelijk is. De broederschapsband van de internationale godsdienst, die in principe geen verschil van geboorte, stand en ras tussen de gelovigen erkent, heeft aantrekkingskracht gehad te midden van vlottende en vaak roerige groepen handelaren en zeevarenden van verschillende herkomst met verschillende religieuze gewoonten en instellingen.¹¹ In het maatschappelijk verkeer van de handeldrijvende middenstand heeft de egaliserende Islam, de saamhorigheid van de Moslims op de voorgrond stellende, orde en rust bevorderd. Het Moslimse huwelijksrecht, dat in principe geen huwelijksbeletsel kent berustende op verschillen in geboorte, stand en ras, is een grote vernieuwing geweest in een verbrokkelde samenleving.¹²

De Javaanse overlevering betreffende de eerste predikers van de Islam in Oost-Java levert enige aanwijzingen dat zij behoorden tot de handeldrijvende middenstand. Sunan Giri was in zijn jeugd de pleegzoon van nyahi gëdë Pinatih, een welgesteld handelaarster in Grësik. Hij voer zelf voor handelszaken naar Zuid-Borneo (Babad Grësik, bldz. 23). Ki gëdë Paṅḍan Arang, de latere Sunan Bayat, treedt in dienst van een koopvrouw in rijst. Sunan Kali Jaga acht het niet beneden zijn waardigheid om zich te vermommen als verkoper van alang-alang. (Rinkes, Heiligen van Java, IV, bldz. 440/1).¹³

Waar er in de havensteden Moslimse gemeenten ontstonden zijn er spoedig moskeeën gebouwd, zo mag men aannemen. De moskee vervult een belangrijke plaats in het maatschappelijke leven: hij is een verzamel-punt voor de gelovigen en een symbool van eenheid van de gemeente.

Er is reden om aan te nemen dat er in het Majapahitse rijk hier en daar marktplekken en knooppunten van binnenlands handelsverkeer hebben bestaan, vooral bij de veren over de talrijke rivieren, waar gemeenschappen woonden, die hoofdzakelijk van handel en verkeer leefden. In "Java in the XIVth Century" is daar de aandacht op gevestigd (zie deel V, "Index of subjects", bldz. 44, onder trade, tradespeople, travelling, en deel IV, bldz. 416-432, Commentaar bij de vertaling van de oorkonden van Biluluk van 1366 tot 1395). Het is waarschijnlijk dat reeds in de 14de eeuw, evenals later, bij handel en verkeer in het binnenland vele niet-Javanen betrokken waren, met name Indo-Chinezen, en dat deze gemeenschappen eigen gebruiken, ook op het gebied van de

religie, hadden (zie "Java in the XIVth Century", deel IV, Commentaar bij de vertaling van de "Ferry Charter", bldz. 409 e.v.). Volgens de Javaanse overlevering heeft een adipati, een koninklijke gouverneur van Těrung (een belangrijke veerplaats aan de Brantas), die Chinees bloed in de aderen had, de eerste imām van de oude moskee van Ngampěl Děnta in zijn ambt bevestigd. Dit is een voorbeeld van een overlevering op grond waarvan is aan te nemen, dat er verband heeft bestaan tussen Islam, middenstand, handel en verkeer en Chinezen.

§ 1-05. *Het ontstaan van Moslimse vorstendommen in de havenplaatsen aan Java's Noordkust.* De "Suma Oriental" van de Portugese reiziger Tomé Pires beschrijft de toestand op Java van omstreeks 1515.¹⁴ Volgens hem is de staatkundige macht in de handen van Moslims overgegaan op tweeërlei wijze:

ten eerste, de "heidense" Javaanse groten gingen vrijwillig tot de nieuwe godsdienst over; in de plaatsen waar zij de macht in handen hadden (en hielden) kwamen de Moslimse kooplieden tot groot aanzien. Zo ook de Moslimse godgeleerden, die in de huizen der kooplieden verkeerden;

ten tweede, Moslimse vreemdelingen van velerlei landaard, bewoners van afzonderlijke wijken of factorijen in de havensteden, maakten van hun woningen versterkte plaatsen; van daar uit deden zij overvallen in de "heidense" wijken, en ten slotte maakten zij zich geheel van het bewind meester.

Deze voorstelling van zaken van Pires lijkt zeer aannemelijk. Waarschijnlijk was Pires van mening, dat in het tweede geval de oorspronkelijke, niet-Moslimse plaatselijke machthebbers in de strijd omkwamen of vluchtten. In ieder geval is duidelijk, dat hij aan de Moslimse handelsstand een belangrijke rol toebedeelt.

Misschien mag men aannemen, dat het eerste, vreedzame proces van Islamisatie het oudste is, en dat oude havenplaatsen aan de Noordkust van Oost-Java op deze wijze Moslims zijn geworden. Tuban zou een voorbeeld kunnen zijn van deze ontwikkeling. Islamisatie tengevolge van geweldpleging heeft vermoedelijk plaats gevonden in havenplaatsen aan de Noordkust van Midden-Java, Demak en Japara.

Een belangrijke opmerking van Pires is nog het volgende. Hij meent waargenomen te hebben, dat de Moslimse kooplieden, van oorsprong middenstanders, en soms vreemdelingen, nadat zij tot macht en aanzien waren gekomen, hun gedrag en levenswijze veranderden. Van kooplieden werden zij "cavaleiros", ridders, en zij verwierven zich landbezit. Op

grond van Pires' opmerking lijkt het wel aannemelijk, dat het aannemen van de Islam geen grote veranderingen heeft gebracht in het staatkundige bestel van de havenplaatsen van Java's Noordkust; zelfs niet daar, waar een niet-Moslims geslacht van heersers met geweld gedwongen werd om plaats te maken voor Moslimse parvenu's, van oorsprong vreemdelingen, en zeevaarders.

§ 1-06. *Moslims religieus leven in Midden- en Oost-Java in de 15de en 16de eeuw, legende en historie.* De Javaanse letterkunde van de 17de en 18de eeuw kent een groot aantal overgeleverde verhalen over de Wali's, de heilige mannen die de Islam op Java zouden hebben verspreid, over hun levens en hun wonderdaden, en over hunne overtuigingen op het gebied van de Moslimse mystiek en theologie. De vrome overlevering houdt meestal vast aan een getal van negen Wali's, een "heilig" getal, dat de gedachte oproept aan al-omvattende volkomenheid. De namen van hen, die tot deze groep zouden hebben behoord, worden echter verschillend opgegeven.¹⁵

De Wali's van Java zouden hun middelpunt hebben gehad in de hoog-heilige moskee van Demak, die ook door hen gezamenlijk zou zijn gebouwd. Daar zouden zij hebben vergaderd om van gedachten te wisselen over de mystiek. Teksten die deze gedachten-wisseling weergeven, "Musawaratan" geheten, hebben veel lezers gevonden onder de vromen: er bestaan vele handschriften die "Musawaratan" teksten bevatten.¹⁶

Deze Javaanse vrome legenden hebben weinig waarde voor de geschiedschrijving. De chronologische volgorde der gebeurtenissen wordt volkomen veronachtzaamd. Slechts van de allerbelangrijkste Wali's staat de historiciteit voldoende vast, doordat hunne graven nog steeds plaatsen van verering zijn, en doordat zijzelf of hunne nakomelingen een rol van enige betekenis hebben gespeeld in de Javaanse staatkundige geschiedenis van de 16de en de 17de eeuw. Zij hebben in hunne woonplaatsen het wereldlijk gezag aan zich getrokken: zij zijn "geestelijke Heren" geworden. De voorbeelden van deze ontwikkeling zijn Giri-Grèsik, Kudus en Cërbon; de geschiedenis van deze plaatsen zal in het vervolg van deze verhandeling ter sprake komen. De heilige man van Kadi Langu, bij Demak, Sunan Kali Jaga, en zijn afstammelingen zijn wel geen vorsten geworden, maar hun geestelijke invloed is in Midden Java ten-Zuiden groot geweest.

Tomé Pires schrijft zeer weinig over heilige mannen van de Islam. Hij vermeldt, in het begin van de 16de eeuw, dat er na het ontstaan van Moslimse vorstendommen aan de Noordkust van Java (zie de

vorige paragraaf) "Moulanas" uit het buitenland zijn gekomen; zij vestigden zich bij de inmiddels gestichte moskeeën. Ook de Javaanse geschiedkundige overlevering, vastgelegd in de Babad Tanah Jawi (o.a. uitgave Djaya Subrata, I, p. 131), verhaalt van de komst van "Molana's", zelfs uit Mekka. Het is wel aan te nemen dat deze korte berichten en de uitvoerige legenden der vromen op dezelfde personen betrekking hebben. Hierbij is op te merken, dat volgens Pires de godsdienstige leraren uit den vreemde zich pas op Java zijn komen vestigen, nadat er Moslimse gemeenten waren ontstaan, gesticht door godsdienstig gemeenschapsgevoel en bekeringsijver der zeevaarders en kooplieden in de havenplaatsen, de voorlopers. De na hen komende godsdienstleraren zouden de gemeenten hebben bevestigd in het geloof.

In een verhandeling over "Mystics and Historical Writing" heeft A. Johns verband trachten te leggen tussen de val van het Chalifaat van Bagdad in 1258, waardoor de staatkundige eenheid van de Islam definitief vernietigd werd, en een (veronderstelde) pan-Islamietische godsdienstige propaganda van de mystieke broederschappen in de volgende eeuwen.¹⁷ Hij meent dat "the conversion of Indonesia to Islam was very largely the work of the *ṭarīqa's*" (bldz. 41). Het is een feit dat mystiek, zelfs heterodoxe, pantheïstische mystiek, een belangrijke plaats heeft ingenomen in het godsdienstige leven der Javaanse Moslims van de 15de en 16de eeuw af. Dit blijkt uit de Javaanse letterkunde. Er is echter weinig grond om aan te nemen, dat de bekende georganiseerde mystieke broederschappen van de Islam reeds in de 15de eeuw op Java actief zouden zijn geweest. In de Bantëse Hikayat Hasanuddin worden de *ṭarīqa's* wel hier en daar vermeld (bldz. 156, 177 en 178); dit zijn echter misschien later ingevoegde aantekeningen. In andere oude verzamelingen van Javaanse geschiedkundige overleveringen zijn geen berichten over *ṭarīqa's* gevonden. Volgens Drewes ("Mysticism and Activism", bldz. 300) is de *Shatṭārīya* orde uit Medina in het midden van de 17de eeuw op Java bekend geworden.

Men mag veronderstellen dat de godsdienstleraren, die in de 15de en 16de eeuw naar Java kwamen, behoorden tot de groep van reizende studenten en geleerden die de Moslimse wereld plachten door te trekken, wetenschap verzamelend en ook onderricht gevend, en daarbij hun wereldse belang niet uit het oog verliezend. De uitbreiding van de wereld van de Islam, veroorzaakt door de Islamisatie van de Indische Archipel, zal niet onopgemerkt gebleven zijn in hun kringen. Aan de hoven van nieuwe Moslimse vorstendommen langs de kusten van de eilanden vonden zij vaak een goed onthaal als raadslieden op geestelijk gebied.

Door hun verkeer te midden van vreemde volkeren, op hun reizen, wereldwijd geworden, konden zij ook nuttige adviseurs en zelfs medewerkers zijn voor hun gastheren bij het beheer van goederen en het leiden van ondernemingen.

Bij een vrij lang verblijf op een plaats vond er vaak een huwelijksverbintenis plaats van de geëerde en nuttige vreemdeling met een dochter of een zuster van de plaatselijke machthebber. Het Moslimse huwelijksrecht bood er de mogelijkheid toe. In de legendarische verhalen en romans worden dergelijke verbintenissen herhaaldelijk vermeld.

§ 1-07. *De Moskee van Demak, legende en historie.* Volgens de Javaanse geschiedkundige overlevering, vastgelegd in de Babad's en de Kaṇḍa's, zou het gebouw in één nacht door de gezamenlijke Wali's gebouwd zijn. Het middendak rust, zoals gewoonlijk, op vier grote houten zuilen. Eén daarvan is niet uit één gave boomstam gemaakt; hij is samengesteld uit verscheidene balken, die gebundeld zijn. De legende verhaalt, dat deze zuil de bijdrage is van sunan Kali Jaga. Hij zou de zuil hebben samengesteld uit overgeschoten stukken hout van het werk van de anderen, omdat hij te laat aankwam op de avond van de bouw, om nog gaaf werk te leveren.

In de legenden betreffende de Moskee van Demak neemt sunan Kali Jaga een belangrijke plaats in. Aan hem wordt de verbetering van de gerichtheid van het bedehuis (naar Mekka) toegeschreven. Aan sunan Kali Jaga viel ook het wonderdadige baadje Anta Kusuma ten deel, dat in de moskee uit de lucht kwam vallen te midden van de vergaderde Wali's. De verhalen over deze gebeurtenis verschillen onderling. Dit baadje, ook kyahi Guṇḍil ("de Kale") genoemd, wordt in de overlevering beschouwd als een der p u s a k a's van de Javaanse vorsten. Paněmbahan Sénapati, de eerste onafhankelijke vorst van Mataram, zou in 1590 een overwinning hebben behaald op de pangéran van Madyun, doordat hij dit baadje droeg, dat hem onkwetsbaar maakte. Hij had het gekregen van de paṇḍita van Ngadi Langu, de erfgenaam van sunan Kali Jaga. In 1703 wordt het nog vermeld in een Nederlandse brief als behorende tot de rijks-pusaka's; het werd toen overhandigd aan de nieuwe sunan Mangku Rat III van Kartasura (Dagregisters, 12 november 1703, Arsip Nasional, Jakarta).

Een derde legende betreffende de moskee van Demak, naast het verhaal over de bouw en het baadje, heeft betrekking op het hemelvuur. Van deze legende zijn ook verschillende versies bekend; in alle verhalen is ki gěḍé Séséla de held die de bliksem beetpakt, buiten in het veld.

Hij brengt hem naar de Moskee of naar den Sultan van Demak. Een reliëf, aangebracht boven de Noordpoort van het huidige gebouw, aan de zijde van de begraafplaats, herinnert, volgens de overlevering, aan deze gebeurtenis. De poort, Pintu Blědèg geheten, zou vroeger de hoofdpoort zijn geweest (S. Wardi, bldz. 30). De bliksem zou, na enige tijd gevangen gehouden te zijn, later ontsnapt of bevrijd zijn. Séséla is een plaats in een landstreek ten Oosten van Demak, waar vulkanische verschijnselen voorkomen (Junghuhn, Java, II, bldz. 272-280). De legendarische ki gědé Séséla, de Heer van Séséla, staat in hoog aanzien als een voorvader bij de afstammelingen van het Mataramse vorstenhuis. Tot in de 20ste eeuw heeft de Susuhunan van Surakarta tweemaal 's-jaars vuur laten halen van de lamp op het graf van ki gědé Séséla, om daarmee de lamp vóór zijn eigen huis-heiligdom (k o b o n g a n, p a t a n è n) in het binnenste van de Kraton te ontsteken. Wanneer dit Séséla-vuur in Surakarta aankwam, met een plechtige optocht, maakten vele prinses van de gelegenheid gebruik, om ook hun vuur eraan te ontsteken (B. Schrieke, Naschrift bij: F. D. K. Bosch, "Het Lingga-Heiligdom van Dinaya", TGB, 64, 1924, bldz. 227-286).

Het bliksem-wonder in Demak wordt door de overlevering in verband gebracht met een belangrijke staatkundige beslissing. De verering van ki gědé Séséla is een dynastieke traditie van het Mataramse vorstenhuis. Het is mogelijk deze verhalen over hemelvuur in verband te brengen, of althans te vergelijken, met voor-Moslimse, Hindu-Javaanse voorstellingen omtrent het "glanzend beginsel der Heerschappij" (Schrieke) en de "glans uitstralende Lingga" van Shiwa (Bosch).

Tot in de 19de eeuw is de heilige Moskee van Demak een middelpunt geweest voor de oud-gelovige Moslims in Midden-Java. Zelfs werd in die kringen een bezoek aan Demak, en de graven der heilige mannen daar, op één lijn gesteld met de bedevaart naar Mekka. De naam Kudus, die in de 16de eeuw gegeven is aan een ander Moslims religieus centrum niet ver van Demak, is ontleend aan al-Quds, de Arabische naam van Jeruzalem, ook een heilige stad van de Islam.

Vermeldenswaardig is nog een uitspraak, volgens een Javaanse Babad (uitgave Meinsma, 1874, bldz. 566) gedaan door Susuhunan Paku Buwana I van Kartasura in 1708, toen hij moest vaststellen, dat zijn voorganger Mangku Rat III, door de V.O.C. Regering in Batavia naar Ceylon verbannen, alle rijks-pusaka's had meegenomen. Paku Buwana I zou hebben gezegd, dat alleen de Moskee van Demak en de heilige graven van Ngadi Langu onmisbaar zijn als pusaka's (ugěré pusaka ing tanah Jawa). Hij heeft in 1710 het gebouw laten herstellen en het dak

van nieuwe sirappen (houten dakbedekking) laten voorzien. In 1688 zou, volgens een bericht uit V.O.C. bron, sunan Mangku Rat II, na de dood van kapitein Tack in Kartasura, aangeboden hebben om zijn trouw aan de met de V.O.C. gesloten verdragen te gaan bezweren in de Moskee van Demak (Kapitein Tack, 1935, p. 142, noot 4).

De vermelde legenden en overleveringen zijn belangrijk, omdat zij de grote plaats die de Moskee van Demak in de gedachten der Javaanse Moslims in de 17de, 18de en 19de eeuw heeft ingenomen in het licht stellen. Dit feit is een gevolg van de historische ontwikkeling. De Moskee van Demak is het centrale heiligdom geweest van het eerste belangrijke Moslimse vorstendom in Midden-Java. Volgens de overlevering, die wel betrouwbaar lijkt, is de latere hoofdstad Demak in de tweede helft van de 15de eeuw gesticht. Zij is betrekkelijk spoedig een centrum van handel en verkeer, en een religieus middelpunt van de opkomende Moslimse middenstand geworden. De expansieve staatkunde van de vorsten van Demak reikte in de bloeitijd ver over West-, Midden- en Oost-Java. Zij ging gepaard met propaganda voor de Islam, want de vorsten en hun volgelingen, zelf neophieten, waren vervuld van geloofsijver. Het is zeer waarschijnlijk dat de Demakse heersers in de Moskee een symbool van hun Moslims Koningschap hebben gezien. Het is van weinig betekenis of het oudste bedehuis in Demak door de eerste vorst gesticht is of door een ander; de grote plaats die de Moskee in de volgende eeuwen is gaan innemen in de Javaanse wereld dankt hij in oorsprong aan de Demakse dynastie.¹⁸

De boven vermelde legenden, die verband leggen tussen de Moskee van Demak en de Javaanse Wali's (de bouw, en het baadje Anta Kusuma), zijn te beschouwen als behorende tot de stichtelijke letterkunde van de oud-gelovige vereerders van de Heiligen, in het bijzonder van sunan Kali Jaga, de apostel en patroon van Midden-Java ten Zuiden. Toen de staatkundige macht van de vorsten van Demak in de tweede helft van de 16de eeuw ten onder ging, heeft de toen reeds diep gewortelde heiligen-verering gemaakt dat de Moskee van Demak zijn plaats als religieus middelpunt in Midden-Java behield.

De Bantëse geschiedkundige overlevering (Hikayat Hasanuddin) bevat mededelingen over de *imām's* van de Moskee van Demak in het laatste kwart van de 15de en het eerste kwart van de 16de eeuw. Zij zullen in een van de volgende paragrafen besproken worden. Het bestaan van deze overlevering bewijst, dat in dat tijdperk de Moskee en zijn bestuurders van veel belang geacht werden.

Volgens een recente Indonesische verhandeling over het bouwwerk

van de hand van S. Wardi, een belangstellende die blijkbaar ter plaatse goed bekend is, bevindt zich bij de p a n g i m a m a n (mihrab) van de Moskee van Demak, in de muur ingemetseld, een tableau dat een c a n d r a s a n g k a l a bevat: de aanduiding van een jaartal door middel van de afbeelding van concrete zaken, wier namen in het Javaans getalwaarden hebben. Volgens S. Wardi bevat deze c a n d r a s a n g k a l a afbeeldingen van een hoofd, een voet, een lichaam en een staart, en dit geheel zou het Javaanse jaartal 1401 aanduiden, dat overeenkomt met 1479 A.D. Op een dergelijke wijze zou op de hoofd-deur van de Moskee van Demak, in hout, het jaartal 1428 A.J., d.i. 1506 A.D. aangeduid zijn. Deze jaartallen lijken wel geloofwaardig: zij vallen in het tijdperk van de opkomst en de eerste krachtsontwikkeling van het Demakse vorstendom. Misschien mag men aannemen dat er in het begin van de 16de eeuw een verfraaid en vergroot bouwwerk is gezet, om een oude mihrab van 30 jaar tevoren heen. Het jaartal 1506 komt vrij goed overeen met 1507, het jaar waarin de koning van Demak (Tranggana) aanwezig zou zijn geweest bij de inwijding van de (vernieuwde) Moskee (zie par. 2-05).¹⁸